

Wouter Kusters, Utrecht, 2006

Wanneer en waar verglijdt de tijd?¹

Unipolaire, bipolaire en polypolaire tijd in *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée* van Lacan.

“Het accelerisme wilden ze, dat wil zeggen, de maximale verhoging van de belevingssnelheid op basis van de biomechanica van de sport en de precisie van de trapezewerker!”

Dr. Arnheim in Robert Musils ‘Man zonder Eigenschappen’, 1931

Inleiding

In dit artikel analyseer en interpreteer ik Lacans artikel uit 1945, *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée* (gepubliceerd in Lacan, 1966). Ik zal helderder dan Lacan zelf verwoorden waar het in dit artikel om gaat. Lacan beschrijft een gedachte-experiment of raadsel (Lacan noemt het een *sophisme*) uit de epistemische logica, waarbij het gaat om de vooronderstellingen die we moeten aannemen wanneer we het hebben over *rational agents* of epistemische subjecten. Anders dan Lacan doet, zal ik een aantal modificaties op het experiment bespreken, omdat die mijns inziens nog duidelijker maken wat er in dit experiment aan de hand is. Ik zal het experiment met name uitdiepen wat betreft het thema van de tijd.

In Lacans versie van het experiment is sprake van drie gevangenen die met elkaar zitten opgesloten en aan wie een raadsel wordt gegeven. Degene die dit het eerst op kan lossen, mag de gevangenis verlaten. Ik bespreek dit raadsel eerst met twee gevangenen, dan met drie, en daarna met vier en meer. Daarbij zal ik bekijken in wat voor positie de gevangenen zitten en hoe de tijd een rol speelt in hun beslissingen en handelen. Af en toe zal ik ook de parameters van het experiment veranderen en de effecten op de interpretatie beschouwen.

De gevangenen krijgen hetzij een wit, hetzij een zwart teken opgespeld. In de laatste paragraaf zal ik deze tekens interpreteren zoals Lacan dat suggereert aan het eind van zijn artikel. Wat voor gevolgen heeft het voor onze visie op het experiment wanneer we het witte teken interpreteren als “mens-zijn”, en het zwarte teken als “niet-mens-zijn” of zelfs “dood-zijn”? Hoewel deze betekenissen in het achterhoofd kunnen worden gehouden, zijn ze niet essentieel voor het geheel, en daarom werk ik ze pas uit aan het eind.

Twee gevangenen

¹ Voor de totstandkoming van dit artikel waren de uiteenzettingen over Lacan van Antoine Mooij essentieel, aan wie ik dank verschuldigd ben voor de ontsluiting van Lacans gedachtegoed, maar aan wie uiteraard de onvolkomenheden van dit artikel niet te wijten zijn.

In deze paragraaf leg ik de vereenvoudigde variant van Lacans gedachteëxperiment uit, met twee in plaats van drie gevangenen. Het experiment gaat als volgt: Stel dat twee gevangenen op één cel zitten, en dat één van de twee eruit mag. Om te bepalen wie van de twee er uit mag, wordt er een spel gespeeld. Beide gevangenen krijgen op hun rug een gekleurd merkteken opgespeld dat ze bij zichzelf niet kunnen zien, maar wel bij elkaar. Dit teken is hetzij wit, hetzij zwart. Onder onze twee (x) gevangenen zijn er in totaal twee (x) witte tekenen en één ($x-1$) zwart teken te verdelen. Degene die het eerst meldt dat hij weet welke kleur hij op zijn eigen rug heeft, en dit ook juist heeft, heeft gewonnen en wordt vrijgelaten.

Het spel begint: de gevangene die we in zijn gedachten en handelen zullen volgen, kijkt naar de ander zijn rug en ziet een wit teken. Daar valt echter niets uit af te leiden, want hij kan nog steeds zelf óf een wit óf een zwart teken hebben. Echter, wanneer hij merkt dat de andere gevangene eveneens **niet** meldt dat hij weet welk teken hij heeft, leidt hij daaruit af dat hij dus zelf **geen** zwart teken heeft. Immers, **als** hij wel zwart zou hebben, zou de ander ogenblikkelijk – vanwege het enkele zwarte teken in de voorraad – daaruit hebben afgeleid dat hij zelf een wit teken heeft. Maar omdat de ander **niet direct** reageert, moet onze gevangene wel wit hebben. Zodra hij dat inziet, meldt hij dit aan de cipier. Wanneer we aannemen dat de andere gevangene gelijk is aan onze gevangene, zal deze op dezelfde manier redeneren en reageren, en zullen de gevangenen gelijktijdig tot hetzelfde inzicht komen.

Wat valt hier vanuit Lacaniaans perspectief over te zeggen? Lacan is in zijn artikel spaarzaam met uitleg en interpretatie. Laten we dus zelf de vooronderstellingen van de spelers en het spel nader onderzoeken en interpreteren.

De eerste regel die onze gevangene moet kennen en kunnen toepassen is de algemeen geldende regel die luidt dat als alle zwarte tekens (in dit geval is er maar één) verbruikt zijn de rest van de tekens wit moet zijn. Dit is geen bijzonder moeilijke regel. Om deze te kunnen gebruiken is niet meer nodig dan een automaat of scanner die de omgeving observeert en met behulp van de regel afleidt wat hij zelf voor teken heeft. De positie die wordt ingenomen door een dergelijke actor is noch imaginair noch symbolisch. De gevangene zou vervangen kunnen worden door enkel een (be)rekenend oog, of een scanner.

Een dergelijke positie is echter niet genoeg om de cel uit te komen wanneer de ander wit heeft. Daar zegt de regel immers niets over. Het probleem van een scanner is dat hij in zekere zin wel zijn omgeving waarneemt en registreert, maar deze slechts als verzameling dode objecten ziet, en niet als gelijkwaardige mede-scanners, noch als intentionele soortgenoten, laat staan als mede-personen in onafhankelijke subjectposities.

Onze gevangene kan er pas uitkomen wanneer hij zijn medegevangene opvat als iemand die op hem reageert, net zoals hijzelf ook op zijn medegevangene reageert. Zodra hij beseft dat zijn medegevangene naar hem kijkt maar niet wegloopt weet hij waar hij aan toe is. Het (*fort/da*)-gedrag van de ander weet hij te koppelen aan de distributie van de tekens. De ander zou immers ogenblikkelijk zijn weggelopen als onze gevangene een zwart teken had. De ander blijft, en daarom weet onze gevangene welk teken hij draagt: een wit teken. Om dit af te leiden moet hij de ander dus intentionaliteit toekennen, en hem zien als een kennende medegevangene (subject is hier nog een te groot woord zoals hieronder zal blijken). Erkent hij de ander niet als zodanig, dan zal de ander hem voor zijn in de oplossing, en er wel uitkomen.

De overgang van de eerste algemene regel (als x maal zwart, dan zelf wit) naar de tweede redenering waarin de ander als kennende actor is meegewogen is te vergelijken met de vorming van de imaginaire positie. Zonder imaginaire positie is er geen zelfbeeld onderscheiden van de ander, en is er ook geen ervaring of kennis mogelijk van het verlangen en het intentioneel bestaan van de ander. Over de positie van wat ik de scanner noem, zegt Lacan (1966: 206): “le premier, qui s’exprime dans l’on de l’on sait que..., ne donne que la forme générale du sujet noétique: il peut être aussi bien dieu, table ou cuvette.” Over de tweede positie zegt Lacan (1966: 206): “Le second...introduit la forme de l’autre en tant que tel, c’est-à-dire comme pure réciprocité, puisque l’un ne se reconnaît que dans l’autre et ne découvre l’attribut qui est le sien que dans l’équivalence de leur temps propre.” Door de intentionaliteit en het verlangen van de ander dat op hemzelf betrokken is, leert de gevangene zijn eigen teken kennen.

De suggestie van dit experiment is dat je pas verder komt wanneer je een imaginaire positie inneemt. Een imaginaire positie zou een bonus opleveren die iemand die de imaginaire positie niet weet te bereiken niet zou verkrijgen. Dit volgt echter niet vanzelfsprekend uit het experiment. Onze aanname is dat die medegevangene gericht zou zijn op ontsnapping, en ook onze gevangene met zijn merkteken in zijn redeneren zou betrekken. Echter, stel je voor dat die medegevangene slechts een wassen beeld is, een hallucinatie, een vermomde papegaai, of een voorgeprogrammeerde robot? Dan zou het fout zijn om uit het vertraagd beslissen van de ander af te leiden dat je zelf wit zou hebben. Dan zou je de bewaker roepen en zeggen dat je wit hebt, terwijl je in feite misschien wel zwart hebt. In deze imaginaire positie vooronderstelt onze gevangene dat de ander dezelfde verlangens als hij heeft, en dat hij dezelfde als de ander heeft. Zolang dat zo is, zit er voortgang in het spel. Mocht de andere gevangene liever in de cel blijven, dan kan onze gevangene op een dwaalspoor blijken te zitten. De imaginaire positie leidt tot een imaginaire wereld, die kan functioneren, zolang ook de cipiers deze accepteren. Het blijft echter een fictieve wereld die tot stand is gekomen door de bewegingen van de ander. Wel leidt de imaginaire

positie tot actie, terwijl de scanner-positie enkel tot een katatoon zich verbeiden zou leiden. Uit de wederzijdse spiegeling in en van elkaar ontstaat een besluit en actie. Of dat terecht is of niet, is onbeslisbaar. In het experiment zoals ik het tot nu toe heb geschetst, leidt het deduceren van de goede eigen kleur tot vrijheid, terwijl wie tot geen conclusie komt, altijd minder kans heeft het goed te hebben. Onder het motto ‘niet geschoten is altijd mis’, heeft degene met de imaginaire positie dus meer kans op succes. Echter, dit is afhankelijk van hoe we de beginsituatie van het experiment vaststellen; wanneer we zouden zeggen dat een **fout** antwoord tot de doodstraf leidt, dan is het niet langer zo duidelijk of de imaginaire positie voordelig is.

Tijd in een tweemanscel

De redeneringen en regeltoepassingen vanuit de twee soorten actoren bieden inzicht in de verhouding tussen de imaginaire positie en de extra- (of pre-) imaginaire toestand. Tegelijkertijd verduidelijken ze op heldere en logische manier de Lacaniaanse wereld. Hieronder zullen we daar nog meer uitwerkingen van zien. Nu eerst de tweede hiermee verbonden lijn in Lacans en ook mijn artikel; namelijk het ontstaan en de werking van de tijd.

De scanner kent geen tijd zoals degene in de imaginaire positie die kent. Hij reageert onmiddellijk op zijn omgeving. Uit het aantal zwarten dat hij ziet leidt hij **automatisch** af wat hij zelf heeft (of niet natuurlijk, als hij geen zwarten ziet). Dat automatisme is geen proces in de tijd, maar de implementatie van een logische onpersoonlijke a-temporele regel. De scanner heeft geen tijd, net zomin als bijvoorbeeld een thermometer die automatisch de mate van beweging van luchtmoleculen overzet op de beweeglijkheid van kwik, en deze afbeeldt op de thermometer. Een tegenwerping zou kunnen zijn dat zowel in de actie-reactieketen van lucht en kwik, alsook in een keten van vervulde premisse, implicatie en conclusie ook een tijdselement zit. De crux in Lacans artikel is dat dit geen intrinsiek noodzakelijke tijd is. De vervulling van een logische implicatie geschiedt zonder aarzeling, en de tijd die hete lucht nodig heeft om kwik te verwarmen kan evengoed opgerekt worden als tot in het oneindige versneld worden en verdwijnen. Als we dit aspect van de scanner of de thermometer ‘tijd’ noemen, dan is het van een andere orde dan de tijd in de imaginaire positie in ons experiment. Wellicht is dit wat McTaggart (1908) de *objective time* of *Time B*, noemt, en wat voor Bergson *le temps* is. We zouden dit ook natuurtijd of kosmische tijd kunnen noemen. Dit is de manipuleerbare tijd waarbij er niets verloren gaat wanneer we deze versnellen. Tijd is hier slechts een toegevoegde factor gelijkend op andere factoren in de objectieve realiteit.

De actor die in de imaginaire positie zit, begint met de logische regel die ook de scanner kent. Wat hem pas verder helpt is echter de aarzeling, of het wachten van de medegevangene. Die aarzeling is dezelfde als die van hemzelf; een

aarzelings als gevolg van besluiteloosheid, bezinning en *méditation* zoals Lacan (1966: 203) dat noemt. Uit het eenvoudige bestaan van deze aarzelings bij de ander leidt onze gevangene iets af. Juist omdat er niets gebeurt, weet onze gevangene dat de ander hem niet als zwarte ziet. De aarzelings, of het verglijden van de tijd zonder dat deze verglijding zichtbaar is als beweging of verandering, is een noodzakelijke voorwaarde voor het denken in de imaginaire positie, en uiteindelijk ook voor het handelen van de gevangene(n). Deze tijd heeft een ander karakter dan die van de scanner. De tijd van de scanner wordt juist gekenmerkt door beweging. Voor de scannertijd geldt Aristoteles' visie op tijd: "tijd is het getal van de beweging in relatie met een eerder en later" (geciteerd in Chernyakov, 2002: 14). De tijd van de imaginaire actor echter beweegt niet en kan niet versneld worden, laat staan verdwijnen. Deze tijd vooronderstelt de wederzijdse erkenning als intentionele actor. Het **tempo** van deze tijd is bepaald in de intersubjectieve ruimte tussen de gevangenen. Het aarzelen en niet-handelen van de één wordt door de ander als betekenisvol geïnterpreteerd. De wederzijdse interpretatie-snelheden zijn niet zomaar willekeurig. Nee, deze bepalen wie er het eerst met het antwoord komt. Wanneer de actoren gelijk zijn aan elkaar, wanneer ze hetzelfde aarzel-tempo hebben, wanneer ze op elkaar zijn afgestemd, dan vinden ze tegelijkertijd het antwoord. Deze tijd is datgene dat ontstaat tussen de spiegelende actoren, en het is de bron van handelen. Het is een tijd die actoren in elkaar **in**wikkelt, en van een andere orde dan de tijd waarin de natuur zich **af**wikkelt. In tegenstelling met de tijd van de scanner of de thermometer is hij niet tot in het oneindige versnelbaar. Versnelling in het geval van de scanner lijkt een zekere gretigheid te vervullen, en een belofte van meer efficiëntie en bevrijding van aardse processen in de toekomst in zich te dragen. Een eventuele versnelling bij de imaginaire actor is bedreigend. De tijd voor de imaginaire actor is niet iets om zo snel mogelijk van af te komen, om maar zo snel mogelijk de temperatuur te weten te komen. De tijd voor de imaginaire actor is iets waarin zijn verhouding met andere actoren zich verwezenlijkt in een handeling. Het paradoxale van deze tijd is nou juist dat wanneer ze alsmaar sneller zou gaan er aanvankelijk niets gewonnen is (beide actoren bereiken nog steeds gelijktijdig dezelfde uitkomst), en uiteindelijk juist alles verloren gaat. Immers, wanneer de conclusie dat onze gevangene wit moet hebben **even snel** en dus **gelijktijdig** zou geschieden met de instantane afleiding van de regel "als x maal zwart, dan wit", dan kunnen de gevangenen er juist niets uit afleiden! Of je nou wit of zwart hebt, de ander loopt meteen weg, en waar loop je dan zelf mee weg? Als instantaneïteit en uitgestrektheid samenvallen, zo laat dit experiment zien, dan gaat er juist informatie verloren. De tijd van de imaginaire actor is noodzakelijke tijd, komt voort uit het bestaan, of de erkenning, van andere gelijkwaardige actoren, en kan niet tot in het oneindige versneld worden. De tijd en de aarzelings van de actoren zijn niet externe toevoegingen aan het experiment maar vormen er een wezenlijk onderdeel van. Lacan (1966: 200) zegt: "Leur rôle [van de 'motions suspendues', WK], pour être crucial dans la

pratique du procès logique, n'est pas celui de l'expérience dans la vérification d'une hypothèse, mais bien d'un fait intrinsèque à l'ambiguïté logique."

We zouden de twee regels, van de scanner en van de imaginaire actor, kunnen representeren als achtereenvolgens

1. ((x maal Z [beschikbaar]) & (als x maal Z [in de cel]))--> zelf: W
2. als (niet(B(m)(x maal Z [beschikbaar]) & (als x maal Z [in de cel]))--> m:W) -> W.

x is in ons geval 1. Z=het zwarte teken. W=het witte teken. B(m)= 'de medegevangene beslist dat(X)'.
We kunnen nu de overgang van een niet-tijd, of een kosmische tijd, naar een tijd van de imaginaire positie als volgt beschouwen. De scanner kent enkel regel 1. Om van scanner een imaginaire actor te worden moet je in 2. geraken. Wat is nou het precieze verschil tussen 1. en 2? Het is niet de algemene regel (als x maal Z --> W), maar wel de overgang van (x maal Z) naar (niet(B(m)(x maal Z)). Het verschil tussen de twee tijden kan dus gerepresenteerd worden als een verschil in complexiteit van de toegepaste regels. Om in de tijd te leven moet je van binnen de haakjes van (x maal Z) naar buiten deze haakjes kunnen treden in (niet(B(m)(x maal Z)). Tijd is als de overgang van binnen naar buiten de haakjes.

Dit is een verleidelijke representatie van het probleem. Echter hiermee wordt de tijd verruimtlijkt, en lijkt het alsof je iets kan doen (heen en weer, in en uit het haakjes-deel) wat nou juist niet tot de mogelijkheden van imaginaire temporaliteit behoort. Door op het haakjesaspect in de regels te focussen kan de tijd worden bedwongen en ruimtelijk en berekenbaar worden. Het mooie van dit experiment is echter dat het laat zien dat dit gedoemd is te falen. Immers, zodra we de tijd als haakjes-overschrijdingsprobleem zien, is de tijd ook potentieel versnelbaar en manipuleerbaar. Als we zouden kunnen aantonen dat de twee regels even complex zijn, en er geen reden is om ze niet even snel te voltrekken, zouden we van de temporaliserende haakjeswerking af zijn. Tijd zou dan slechts een zijdelingse formele toevoeging bij de haakjes-interpretatie zijn. Dat zou echter inhouden dat de tijd zou zijn te reduceren tot iets anders, en zou zijn te spatialiseren of te mechaniseren. Dan zou ook de bijdrage van de tijd aan de oplossing van ons experiment verdwijnen. De tijd moet dus wel meer zijn dan een manipuleerbare representatie in het haakje. De tijd zit immers in het sofisme, is verbonden met de logische afleiding, maar er niet tot te reduceren, en is zelfstandig bestanddeel van het probleem.

De oplossing of de *pièce de résistance* tegen deze tijdsreductie in een logische formule kan wellicht geboden worden door Sartre's bespreking van het 'niet' in *l'être et le néant*. Sartre laat daar zien dat het 'niet' niet enkel een predicatieve toevoeging is of een al dan niet te overwegen formele modificatie van een propositie. Integendeel, het *niet* is datgene wat onreducerbaar bij het 'zijn' behoort en wat de hele subject-object-dynamiek mogelijk maakt. Het 'niet' in

ons experiment zit in het *niet*-gebeuren, in het aarzelen van de gevangene(n). Lacan laat (net als Sartre) zien dat het ‘niet’ en de tijd ten diepste met elkaar verbonden zijn. De ogenschijnlijke reductie van de tijd tot een manipuleerbaar haakje kan slechts geschieden wanneer we de bijzondere status van het *niet* in de tweede regel hierboven over het hoofd zouden zien. Over het niet-ruimtelijke, temporele karakter van deze logische afleiding zegt Lacan (1966: 201): “Tout au contraire, l'entrée en jeu comme signifiants des phénomènes ici en litige fait-elle prévaloir la structure temporelle et non pas spatiale du procès logique. Ce que les *motions suspendues* dénoncent, ce n'est pas ce que les sujets voient, c'est ce qu'ils ont trouvé positivement de *ce qu'ils ne voient pas*: à savoir l'aspect des disques noirs. Ce par quoi elles sont signifiantes, est constitué non pas par leur direction, mais par leur *temps d'arrêt*. Leur valeur cruciale n'est pas celle d'un choix binaire entre deux combinaisons juxtaposées dans l'inerte, et dépareillées par l'exclusion visuelle de la troisième, mais du mouvement de vérification institué d'un procès logique où le sujet a transformé les trois combinaisons possibles en trois *temps de possibilité*.”

Drie gevangenen

Tot nu toe heb ik het experiment uiteengezet in de variant dat er slechts twee gevangenen zijn. Het experiment dat Lacan beschrijft telt drie gevangenen. Ik zal nu bespreken wat de uitbreiding van het aantal gevangenen verandert en toevoegt.

De beginsituatie met drie gevangenen lijkt op die met twee gevangenen. Er zijn nu vijf schijven te verdelen, twee zwarten en drie witten. Wederom volgen we een gevangene (A), die de twee medegevangenen (B en C) ziet met twee witte schijven op hun rug. Opnieuw is de vraag: hoe komt onze gevangene hieruit? Net als hierboven is de regel dat (als x maal Z [beschikbaar & in cel] --> W), waarbij x nu 2 is. Onze gevangene ziet echter geen twee zwarten, en hij kan dus niet onmiddellijk deze regel implementeren. De tweede regel kan ook niet gelden. Dat de twee medegevangenen elk niet twee zwarten kunnen zien is vanzelfsprekend. Ze zien immers ook elkaar, en ze zien dus minimaal één witte. Uit het feit dat de medegevangenen niet onmiddellijk weglopen kan onze gevangene dus niet direct afleiden dat hij zelf wit zou hebben. Ook als hij zwart had, waren er geen 2 zwarten in het perspectief van de medegevangenen.

In dit geval met drie gevangenen is noch de positie van een scanner noch de imaginaire positie genoeg om eruit te komen. Onze gevangene moet het over een andere boeg gooien, en wel als volgt. Wanneer hij veronderstelt dat hij zelf zwart is, wat zou medegevangene B dan kunnen denken? Deze zou A zien, een zwarte (in A's veronderstelling), hij zou C zien, een witte, en hij zou **niet** weten wat hij zelf had. Deze situatie nu lijkt op de situatie met de twee gevangenen. Afgezien van dat B onze A ziet, ziet hij 1 witte (C), en wil hij weten wat hij zelf heeft. Wanneer B nu merkt dat C **niet** wegloopt en dus niet tot een besluit is

gekomen, kan C dus niet twee zwarten (A, voorondersteld, en B, afgeleid) hebben gezien, want dan zou hij onmiddellijk zijn weggelopen. Daar A zwart heeft (allemaal nog in de veronderstelling van A), kan B daar enkel uit afleiden dat hij zelf geen zwart heeft, en dus wel wit moet hebben. Dus, als A zwart heeft, kan B – vanwege C's niet-beslissen –afleiden dat hij wit heeft. Als A zwart heeft, zou B dus **na enige aarzeling** weggelopen. Echter, dat doet hij niet, waaruit A op zijn beurt kan afleiden dat hij dus geen zwart heeft, maar wit. Als A dat doorheeft, concludeert hij dat hij wit heeft. Aangezien hetzelfde traject voor zijn mede-gevangenen geldt, komen deze ook in dit experiment gelijktijdig tot dezelfde conclusie.

Deze afleiding lijkt op die van hierboven in de tweede paragraaf, maar met een extra 'laag' of 'inwikkeling'. De eerste laag is die van de algemene regel, die door scanners gebruikt kan worden. De tweede laag heeft een regel waarmee iemand uit het aarzelen van de ander en uit de soort betrokkenheid van de ander op zichzelf zijn kleur kan afleiden ('hij loopt niet weg, dus ziet hij mij als wit'). De derde laag is van een nog andere orde. Hierbij moet A het aarzelen van B niet enkel op zichzelf betrekken. A moet de aarzelingen (van B en C) zien als een wederzijdse betrokkenheid, waar A zelf buiten staat. De aarzeling van B heeft niet alleen met het teken van onze A te maken, maar ook met het teken van de derde, met het wit van C. A moet om deze redenering te kunnen maken B niet enkel zien als een actor die gefixeerd is op het teken dat A zelf draagt. A moet B ook kunnen zien als een **subject** wiens verlangen niet enkel in de spiegelwereld tussen A en B opereert, maar waarvan het verlangen buiten A om een realiteit heeft, namelijk in de - van A onafhankelijke – wederzijdse betrokkenheid van B en C. Dat B *da* is of *fort* zou wezen heeft niet enkel met A's teken te maken, maar ook met die derde (C), die zowel in A's als B's ogen wit is. Anders gezegd, A is van een duale relatie in een triangulair netwerk terechtgekomen. In dit geval met drie gevangenen kan hij slechts de cel uitkomen door zich als subject te positioneren, d.w.z. door zichzelf en anderen als subjecten te beschouwen, en het spel mee te spelen. A betreft hier een positie in de symbolische orde; er is een derde bijgekomen, die de spiegeling tussen A en B doorbreekt. Overigens gebruikt Lacan het begrip symbolische orde niet in zijn artikel; in de tijd dat hij het schreef, had hij dit concept nog niet ontwikkeld.

Terwijl in de duale relatie er een gelijkwaardigheid en uitwisselbaarheid is met de ander, legt Lacan de nadruk erop dat in de derde fase het subject zich dient te onderscheiden van de twee andere posities. Weliswaar kunnen we over het gehele experiment heen genomen, de subjecten aan elkaar gelijk stellen (hierdoor komen ze **gelijktijdig** tot hun conclusie), desalniettemin benadrukt Lacan (1966: 206) dat de subjectificatie tot stand komt in de **concurrentie** en **strijd** met de ander: "Le *je*, sujet de l'assertion conclusive, s'isole par un *battement de temps* logique d'avec l'autre, c'est-à-dire d'avec la relation de

réciprocité...le *je* dont il s'agit ici se définit par la subjectivation d'une *concurrency* avec l'autre dans la fonction du temps logique.”

Net zoals in de situatie met twee gevangenen is hier de suggestie dat je vanuit een symbolische positie meer bereikt dan vanuit een imaginaire. Zonder je te kunnen verplaatsen in de ander als onafhankelijk subject, kan je in dit experiment niets over jezelf afleiden en kom je de gevangenis niet uit. Indien de twee anderen wel als subjecten denken en handelen, en onze A niet, dan zou hij als enige in de gevangenis achterblijven. Echter, net als in het eerste experiment hangt het succes af van of de anderen daadwerkelijk een gelijkwaardige (een imaginaire in het eerste, een symbolische in het tweede) positie betrekken. Wanneer in het tweede experiment de anderen enkel imaginaire actoren zouden zijn, dan zou de afleiding van A fout zijn. Als namelijk B en C's hele existentie zou draaien om de wederwaardigheden van A, dan zouden deze niet op elkaar betrokken zijn, en dan zou hun aarzelen niets zeggen over het teken van A. Is het aarzelen van B en C een zwijgen dat op elkaar betrokken is, een stilte in en van de buitenwereld, of is het een stilte omdat de spiegeling van B en C ten opzichte van A zich tot in het oneindige voortzet zonder tot een conclusie te komen? Met andere woorden, als een narcistisch wereldbeeld van A zou kloppen, dan zou de gedachtegang van hierboven niet noodzakelijk tot een bevrijding uit de gevangenis leiden. Ook hier geldt weer dat de basisvoorwaarden (leidt een fout antwoord wellicht tot straf?) van doorslaggevend belang zijn voor een taxatie van de verschillende beslismethodes.

Dit artikel van Lacan is weinig besproken in de secundaire literatuur. Wel maakt Shepherdson (2003: 127) een impliciete verwijzing naar dit artikel wanneer hij zegt: “Lacan says that the Freudian cogito is “desidero” and when the process of doubt reaches its end in analysis, it is not because an epistemological foundation has been reached, but because “a moment to conclude” has been fashioned for the subject [aanhalingstekens van Shepherdson].” Dit ‘moment to conclude’ is Lacans ‘moment de conclure’ uit het hier besproken artikel van Lacan. Lacan bedoelt hiermee het moment dat de gevangene inziet welke kleur hij zelf heeft, en waarin hij van regeltoepassing en bezinning overgaat tot actie. Shepherdson suggereert hiermee dat het einde van een psychoanalyse niet bestaat uit het bereiken van een epistemologisch fundament, maar tot een ‘moment to conclude’ leidt. In hoeverre dat niet toch een epistemisch fundament of op z'n minst een epistemische aanname veronderstelt (‘mijn mede-gevangenen zijn als ikzelf’), is nog maar de vraag. Daarnaast suggereert Shepherdson dat het eind van een analyse uit een dergelijk ‘moment to conclude’ zou bestaan. Impliciete suggestie lijkt te zijn dat dit ‘moment de conclure’ verbonden zou zijn met het bezetten van een subjectpositie in de symbolische orde. Lacan zegt ook zelf (1966: 206): “Ce mouvement de genèse logique du *je* par une décantation de son

temps logique propre est assez parallèle à sa naissance psychologique.” Echter, zoals ik hieronder nog zal beschrijven (zie de paragraaf *Van zekerheid naar waarschijnlijkheid*) is het niet zo eenvoudig om onderscheid te maken tussen een denkwijze die een dergelijk ‘moment de conclure’ voortbrengt als zeker beslissingsmoment en vormen van decisionisme. Lacan lijkt bovendien het *moment de conclure* exclusief te verbinden aan het ontstaan van het *je*, oftewel wat hij later de symbolische orde zou noemen, terwijl hij de *temps pour comprendre* koppelt aan de imaginaire relatie. Volgens mij is dit niet correct; wanneer het experiment met slechts twee gevangenen wordt uitgevoerd zoals ik hierboven heb laten zien, dan is er ook een *moment de conclure* echter zonder veronderstelling van een subject-positie. Ik zal hier niet nader op ingaan en nu vervolgen met het tijdsaspect in dit tweede experiment.

Tijd in een driemanscel

De tijd van de scanner of de thermometer was oprekbaar, negeerbaar, en in wezen van geen belang. De imaginaire tijd was essentieel niet-komprimeerbaar, en ook niet-reduceerbaar tot een ruimtelijke dimensie. Deze tijd ontstond uit de spiegeling tussen A en B, en het **niet** dat daar als aarzeling, ‘beiding’ of *méditation* tussen hing. Deze imaginaire tijd ontspon zich uit de duale relatie. In de triangulaire relatie keert deze (inter)subjectieve tijd terug naar de buitenwereld. Het is nu de aarzeling die B vertoont ten opzichte van C, **buiten A om**, die als gegeven gereflecteerd en overpeinsd wordt. Het is een geobjectiveerde vorm van tijd die nu een rol speelt. Er zijn echter twee grote verschillen met de oorspronkelijke objectieve tijd van de thermometer. Allereerst is deze objectieve tijd weliswaar een tijd die zijn locus buiten A heeft. Echter, enkel omdat A zelf een subject is, en hij zijn medegevangenen als potentiële subjecten beschouwt, bestaat deze tijd. In de objectieve tijd van de scanner of thermometer beregelde de tijd als kracht het verloop in de natuur en was de waarnemer aan de tijd onderworpen. De objectieve tijd van de triangulaire relatie is tegelijk een gegeven tijd van de symbolische wereld van subjecten alsook een tijd die tot stand komt dankzij de subjectiviteit. Zonder de subjectpositie geen objectieve tijd.

We zien hier een denkbeweging die raakvlakken vertoont met de Kantiaanse zelfconstitutie: de tijd is niet een kracht of fenomeen in de natuur, maar intrinsiek verbonden met het subject. Het a priori van het subject is de tijd, en tegelijk is de tijd een constitutie door het subject. Daarnaast zit er ook een Hegeliaans motief in de overgang van scannertijd naar imaginaire en symbolische tijden. Ik zal hier niet nader op ingaan en enkel opmerken dat ook hier het grote verschil (en tegelijk het tweede verschil met de scanner-objectieve tijd) tussen Hegeliaanse motieven en post-dialectische denkbewegingen (zoals van Lacan, maar ook Deleuze en Derrida) zichtbaar is. Terwijl bij Hegel er een laatste opheffing van en in de absolute Geest denkbaar is, is er bij Lacan geen uiteindelijke verzoening. De drie soorten tijd zijn niet reduceerbaar tot één

enkele tijd. Zoals ik hierboven bij het eerste experiment al aantoonde, is de tijd van dit experiment per definitie niet-ophefbaar, reduceerbaar of oneindig versnelbaar. Of toch? In de laatste paragraaf zal ik de consequenties van het opheffen van de objectieve (symbolische) tijd onderzoeken.

De tijd in het experiment met drie gevangenen is op nog een manier anders dan in dat met twee gevangenen. Hij duurt namelijk langer. De imaginaire tijd bij twee gevangenen had betrekking op een regel, een waarneming van aarzeling over de regel bij de ander, en een conclusie uit de aarzeling. Lacan noemt deze momenten: *l'instant du regard*, *le temps pour comprendre* (ook wel *le temps de méditation*) en *le moment de conclure*. In het tweede experiment echter bestaat de *temps pour comprendre* uit twee delen. Het eerste deel heeft betrekking op de interactie van B en C, en heeft een eigen buiten haakjes gezet *moment de conclure*. Het tweede deel leidt vanuit dit *moment de conclure* (dat door B **niet** wordt gerealiseerd als besluit om zijn kleur te raden) via een tweede *temps de méditation* waarin A weer wel zelf betrokken is, naar de finale *temps de conclure* voor A. Dit tweede deel heeft een imaginair karakter; hier gaat het wederom om de conclusies die A kan trekken over zichzelf en vanuit zichzelf als subject uitgaande van het zwijgen van B. Alleen in het eerste deel is de symbolische subjectpositie nodig. Beide onderdelen hebben een zekere tijd en aarzeling bij de ander nodig. Losjes geformuleerd verloopt het als volgt: A verplaatst zich in B, en ontdekt dat als B zich in C verplaatst en A(zelf) zwart zou zijn, dat hij - als B zijnde - zou moeten weglopen als hij (A) zwart zou hebben. Dat doet B niet, en als de betekenis daarvan in de eerste *temps pour comprendre* bij A doordringt – in de huid van B – gaat A over naar de gevolgen voor hemzelf, en komt hij in de tweede imaginair gekleurde *temps pour comprendre*.

Van drie naar meer gevangenen

De uitbreiding van het aantal gevangenen van twee naar drie had gevolgen voor de kwaliteit van de actorsposities en de tijdsstructuur. Het zou denkbaar zijn dat bij uitbreiding van 3 naar 4, van 4 naar 5, enzovoorts, er steeds andere 'ingewikkelder' vormen van subjectiviteit en temporaliteit zouden ontstaan. Dit is echter niet het geval. Wel heeft de overgang van 3 naar 4, 5 en hoger andere gevolgen.

Bij de triangulaire relatie wordt het subject opgenomen in de symbolische orde wanneer hij het denken, de intenties en het verlangen van de ander niet op zichzelf betreft. Wanneer we echter van een triangulaire naar een vierpolige relatie gaan verandert dit niet meer wezenlijk. Als er vier gevangenen zijn, dan moet A, wil hij eruit komen, zich in B verplaatsen, net als bij het gevangenschap van drie, en moet hij zich van B in C verplaatsen en van C in D. Deze hypothetische verdere inwikkeling van subjectposities of – in gespatialiseerde vorm gezegd – van haakjesinbedding, is niet wezenlijk anders bij drie subjecten dan bij vier, vijf of meer. De intrede van de derde binnen de duale relatie

constitueert reeds het subject. De intrede van een vierde of vijfde gevangene, veroorzaakt slechts een extra symbolische *loop*, of subjectief inlevingsmoment. Zodra onze gevangene het fenomeen van de subjectieve inleving in de ander bezigt bij drie, kan hij zich ook inleven in een volgende inleving. Dat betekent dat wanneer er honderd gevangenen zijn, met 99 zwarte en 100 witte schijven te verdelen, dat dan de uitbreiding van 3 naar 100 zich op een **automatische** manier voltrekt. A kan dan denken vanuit de positie van B, alsof die vanuit C denkt, alsof die vanuit D denkt, etc. Deze steeds gelijkblijvende overgangen hoeven niet steeds opnieuw een temporalisering of extra toegevoegde *temps pour comprendre* te krijgen. Dit betekent dat A bij meer dan drie gevangenen kan generaliseren over de haakjesiteratie, de subjectinwikkeling en de tijdsopvolging. Hij hoeft niet meer iedere subjectieve inleving of verplaatsing opnieuw te doordenken, maar kan bedenken dat wat voor het vierde extra subject geldt, ook voor het honderdste extra subject geldt, namelijk, dat als je enkel witten ziet, en geen van die witten verroert zich, je zelf ook wel wit moet hebben. Lacan heeft dit zelf niet gezien. In noot 4 op pagina 206 bespreekt hij het geval van vier gevangenen en zegt dat die er langer over zouden doen dan drie gevangenen om tot een conclusie te komen. Dat de beweging vanaf drie personen hetzelfde is, en dat er een generalisering kan worden gemaakt, neemt Lacan verder niet in beschouwing.

Er zijn dus maar drie posities: de posities van de scanner, de imaginaire actor, en het symbolische subject. In de symbolische positie verplaatst A zijn redeneren naar een ander subject, en dat neemt een zekere tijd in beslag, die niet kan worden versneld, gespatialiseerd of gereduceerd. Echter, de uitbreiding van drie naar meer subjecten kan weer wel worden versneld! De intrede van een derde in de wereld van A brengt een tweede tijdsperiodisering met zich mee. De intrede van een vierde, vijfde, enzovoorts kan juist wel worden afgekort en samengevat. We zouden dit kunnen parafraseren als dat de intrede van de derde ook de intrede van het begrip van de oneindigheid met zich meebrengt: de generalisering over de n-de, kan geschieden binnen dezelfde tijd als de *temps pour comprendre* de derde. De subjectificatie in de symbolische orde brengt zo ook inzicht in de oneindigheid met zich mee.

Toch zit hier een merkwaardige paradox verscholen. Bij drie subjecten zal A als hij zwart is het spel verliezen, doordat B en C – omdat A zwart is – sneller dan A inzien dat ze zelf wit zijn. Echter bij n subjecten is het mogelijk dat A zwart is, maar omdat n tot 3 reduceerbaar is, A op hetzelfde tijdstip als alle witten zal beweren dat hij zelf ook wit is. Bij uitbreiding van het aantal gevangenen wordt dus nog steeds door allen gelijktijdig besloten. Echter de witten zullen niet langer eerder tot een besluit komen dan de zwarten. Het enige waarmee de witten zich nog onderscheiden van de zwarten is dat ze het juiste inzicht hebben terwijl de zwarten abusievelijk zullen denken dat ze wit zijn. De temporele voorsprong van de witten verdwijnt in de massa. De oneindigheid kan

slechts in de massa gevat worden, maar in diezelfde massa verdwijnt ook de mogelijkheid om het eigen teken nog te herkennen. Hierin verschilt de massa van derden dus toch van de individuele derde uit Lacans experiment. Een andere manier om deze overgang van 3 naar 'massa' te beschrijven is door te zeggen dat bij drie subjecten het afwijkende subject, of het minderheidssubject zich niet meer kan verbergen en het spel altijd zal verliezen, terwijl in de massa het zwarte subject net zo kan handelen als het witte subject en pas bij het laatste oordeel ontmaskerd zal worden. In de laatste paragraaf zal ik laten zien wat dit te betekenen heeft wanneer we de betekenis van de witte en zwarte tekens nader invullen.

Eén enkele gevangene

Tot nu toe heb ik het aantal gevangenen uitgebreid vanaf twee. Maar hoe zit het eigenlijk met de gevangenschap van één gevangene? Het eerste probleem hierbij is wat de te verdelen schijven zouden zijn. Laten we aannemen dat deze wit en zwart zijn (hoewel strict genomen er eigenlijk nul zwarte en één witte schijf te verdelen zouden moeten zijn, wat echter tot oninteressante resultaten zou leiden). Als er slechts één gevangene is die zijn kleur niet kent, dan zal deze daar nooit enige zekerheid over verkrijgen. Hij kan dan twee dingen doen. Ten eerste kan hij stoïcijns in vertwijfeling in zijn cel blijven zitten. Echter hij kan ook mede-gevangenen gaan fabuleren – waar ik in de tweede paragraaf ook al op wees - of tekenen gaan zien die niet als dusdanig bedoeld waren door het gevangenisregime. Wanneer hij zelf tekenen creëert, lijkt het voor de hand te liggen dat uit deze tekenen ook afleidbaar zal zijn welke kleur hij zelf heeft, anders zou het een ongemotiveerde tekenproductie zijn. Het eenvoudigst zou dan zijn om enkel zwarte tekenen om zich heen te zien.

Van zekerheid naar waarschijnlijkheid

Ik heb tot nu toe aangenomen dat de gevangenen aan elkaar gelijk zijn, en enkel logische gevolgtrekkingen maken. In Lacans (1966: 196) versie van het experiment zijn probabilistische overwegingen uitgesloten: “Encore faudra-t-il que sa [van de gevangene, WK] conclusion soit fondée sur des motifs de logique, et non seulement de probabilité.” Het experiment krijgt een geheel ander karakter wanneer we deze aanname laten varen. Ongelijkheid tussen gevangenen doet zekerheid in waarschijnlijkheid veranderen, en wanneer je aanneemt dat een gevangene niet a priori kan weten of anderen gelijk aan hemzelf zijn, dan is de waarschijnlijkheid al ingebakken en kan er slechts achteraf van een zekerheid worden gesproken. Als bijvoorbeeld in het experiment met drie gevangenen B langzamer in het *comprendre* of *méditer* is dan A, wat kan A dan nog afleiden? Dan kan A bijvoorbeeld al twee periodes van *comprendre* hebben doorlopen, en hebben besloten vanwege de verstreken tijd dat hij zelf wit moet hebben. Echter het kan dan zo zijn dat hij te snel beslist; misschien heeft hij wel zwart, en stond B op het punt op basis daarvan af te

leiden dat hij zelf wit had. Wie sneller is dan de anderen, neemt sneller een beslissing, maar ook vaker een foute beslissing. Wie langzamer is, vist vaker achter het net dan logisch gezien nodig zou zijn.

Als we de eis van Lacan aangaande logische motieven laten vallen, ontstaat er nog een heel ander soort problematiek. Laten we aannemen dat de drie gevangenen van tevoren eerst een poosje hebben mogen denken over alle mogelijkheden en dat ze ook bekend zijn met alle *ins* en *outs* van wat er gebeurt als ze twee witten tegenover zich hebben. Wanneer ze nu ook mogen gokken dan ontstaat er de volgende afweging bij A: als hij zelf zwart is, dan zullen de witten eerder hun kleur afleiden dan hijzelf. Als hij wit is, zal hij zijn witheid gelijktijdig met de andere witten inzien. Als hij zwart is, verliest hij, als hij wit is, wint hij met de anderen. Wanneer de andere twee nu wit hebben en er in de schijvenpot voor A alleen nog maar twee zwarte en één witte schijf zitten, dan zou A zou kunnen denken dat hij beter meteen kan gokken op zwart, dan af te wachten. Immers de kans op een zwarte is dan 67%. Dit gokken kan hij onmiddellijk doen wanneer hij ziet dat de andere twee wit zijn. Als hij gokt zit hij misschien wel fout, maar als hij wacht krijgt hij weliswaar zekerheid, maar is de kans dat hij eruitkomt slechts 33%.

Of het verstandiger is om meteen te gokken dat je zwart hebt of toch af te wachten, hangt behalve van de precieze straffen en beloningen ook af van hoe groot de kans op zwart en wit is. Als de tekens willekeurig worden uitgereikt, dat wil zeggen als er inderdaad een schijvenpot is waar blind in wordt gegrabbeld, dan zal A inderdaad een grotere kans op zwart hebben (67%) wanneer de andere twee wit hebben. Echter, misschien is de kans helemaal niet willekeurig. Misschien wil de gevangenisleiding bekijken wat er gebeurt als juist iedereen wit is, of juist wanneer er één zwarte is. De eenmalige situatie van gevangenschap en van het spel zegt verder niets over de kansen op wit en zwart. Wanneer er helemaal niets bekend is over hoe de toekenning van de tekens verloopt, zal het van het karakter van de gevangenen afhangen of ze liever gokken, zonder risico-inzicht, of dat ze liever afwachten, wat meer zekerheid geeft, maar ook meer kans dat ze te laat zijn met het beslissen. Wat beter is, is niet te beslissen; de keus is tussen een vorm van decisionisme, en een voorkeur voor zekerheid over het eigen teken boven het verlangen naar bevrijding. Er is hier niet langer de mogelijkheid om onderscheid te maken tussen decisionisme en het wachten op de *temps pour conclure*. Sterker nog, voor de buitenwacht die het gedrag van de gevangenen observeert is het niet duidelijk wie uit decisionisme een besluit neemt, en wie uit subjectieve zekerheid. Nog sterker, wie meent op subjectieve zekerheid te wachten en naar een moment pour conclure toe te werken, zal door iemand die zelf decisionistisch is, toch beticht worden van decisionisme. Immers, wie zegt niet te kiezen omdat hij niet genoeg gegevens heeft om te kunnen kiezen, zal door degenen die geloven dat er altijd

kansen aanwezig zijn, worden beticht van het desalniettemin maken van een keuze, al is het de keuze van uitstel. Wanneer we net zoals Shepherdson (zie de paragraaf *Drie gevangenen*) de *temps pour conclure* verbinden met de subjectwording en het eind van de psychoanalytische therapie, zullen we er rekening mee moeten houden dat wat schijnbaar een moment van triomf is voor de een (het bereiken van de *temps pour conclure*), voor de ander slechts het uitstel en het dralen was van het opschuiven van beslissingen, en het zich begeven in een zinloze reflectie of opschorting van handelen en actie. Het debat tussen deze twee kan gezien worden als een debat tussen aanhangers en tegenstanders van psychoanalyse, maar tegelijk is het een debat tussen degenen die kansen als reële gegevens over de realiteit zien (de opschorters van de beslissing) versus hen die kansen zien als mentale beslissingsstrategieën (de decisionisten). Ik zal niet verder op dit complexe debat ingaan, mede omdat de interpretatie van deze twee stromingen in termen van pro en contra psychoanalyse te wankel is om er interessante conclusies uit te trekken.

De twee toestanden, waarbij in de ene iedereen even snel redeneert, en waarbij in de andere iedereen zijn eigen tempo heeft, zouden we als volgt kunnen parafraseren en in meer Lacaniaanse termen verder duiden. Het kenmerk van de symbolische orde is dat er een Wet is. Deze Wet is in ontwikkelingspsychologisch perspectief de Naam-van-de-Vader, en in bewustzijnsfilosofisch perspectief de Ander. Wezenlijk voor deze Wet is dat hij er is, als Wet die de primaire differentie instelt, en de oer-signifiant constitueert. Om subject te worden moet er een Wet aanvaard worden. Wat verder de inhoud van de Wet is, doet er niet toe, althans niet op individueel subjectief niveau. Echter om de Wet verder voor iedereen gelijk te maken is er tussen verschillende subjecten een gedeelde interpretatie van de Wet nodig. In dit geval gaat het om het beslissingsritme, oftewel om de wederzijdse temporele gelijkschakeling. Om het experiment gladjes te laten verlopen, dat wil zeggen om van waarschijnlijkheden zekerheden te maken zouden de individuele klokken op elkaar afgestemd moeten worden. Zonder afstemming van de klokken zijn subjecten mogelijk, maar leven deze wel in een onberekenbare wereld. Om orde te scheppen – en daarmee tegelijk ook dwang – moeten de inwendige klokken worden gelijkschakeld. In de feitelijke maatschappijgeschiedenis zien we inderdaad dat bij toenemende complexiteit, onderlinge verbondenheid en orde, de temporele gelijkschakeling ook toeneemt (verg. Achterhuis 2003 en Rifkin 1987).

Het valt echter ook te beargumenteren (hoewel dit nog een stapje speculatiever is dan bovenstaande alinea) dat er niet alleen een wet nodig is voor subjectwording, maar dat hier ook temporele gelijkschakeling bijhoort. Probabilistische *free-riders* zijn dan niet slechts een sociaal probleem, maar tasten wezenlijk de mogelijkheid tot subjectvorming aan. Immers, wanneer het zo zou zijn, dat je inderdaad wanneer je twee witten ziet, onmiddellijk kan

gokken op dat je zwart hebt, dan kunnen de anderen hier verder ook niets meer uit afleiden. Alle kennis die afleidbaar was, juist uit het aarzelen, is niet langer meer geldig. De verborgen temporele structuur in de logische afleiding verdwijnt, en het hele experiment kan in een a-temporele ruimte zich voltrekken. Met andere woorden, wanneer kansberekening wordt toegestaan, verdwijnt het temporele karakter van het experiment. Zonder temporele orde is er in deze speculatieve interpretatie niet alleen geen sociaal subject, maar ook geen subject überhaupt. Deze interpretatie ligt meer in de lijn van Foucault (1975), wanneer deze laat zien hoe concrete sociale praktijken zoals de opkomst van nieuwe militaire technieken in de 17^{de} eeuw een afstemming van innerlijke temporele structuren tot gevolg had, en hoe in feite het bestaan van zoiets als subjectiviteit een effect van een temporele orde is.

Zwart-wit

De zwart-wit tegenstelling van de tekens valt te beschouwen als een puur formele tegenstelling, als een primaire differentie, of als het instellen van de eerste signifiant. Op de laatste bladzijde zinspeelt Lacan echter op een interpretatie waarbij wit voor “mens-zijn” zou staan en zwart voor “niet-mens-zijn”, “barbaars-zijn”, of misschien wel “dood-zijn”. Als we deze betekenis doordenken dan komen we tot de volgende kanttekeningen bij het gehele experiment.

In het geval dat er alleen vanuit zekerheden en niet vanuit waarschijnlijkheden mag worden geredeneerd, trekken de barbaren, of de doden, in het geval van twee of drie gevangenen aan het kortste eind. De witten hebben eerder door wat ze zelf zijn, omdat ze hun eigen menselijkheid betekenisvol kunnen contrasteren met de onmenselijkheid van de ander. Wanneer het aantal gevangenen oploopt en er een massa ontstaat zal het voor de niet-menselijken makkelijker worden om zich voor te doen als mensen. Door de generalisering over en abstractie van iedere individuele beweging van inleving, wordt het voor de zwarten mogelijk even snel tot een conclusie te geraken als de witten.

Een andere interpretatie is dat zolang men in de *moment pour comprendre* of *méditation* zit, het oordeel is opgeschort over wie welke identiteit heeft. Zolang de tijd loopt en het oordeel niet is gemaakt is de menselijkheid nog onbeslist. Pas na het *moment de conclure* en het oordeel wordt het kaf van het koren gescheiden. Bij lage aantallen zullen degenen die oordelen de menselijken zijn, terwijl degenen die niet oordelen hetzij onmenselijk zijn, hetzij wel menselijk zijn, maar te langzaam in hun *temps pour comprendre* zijn ten opzichte van de andere witten. Bij massale aantallen gevangenen zal pas na onderzoek van het oordeel worden ontraadseld wie tot de menselijken behoort en wie niet.

Een derde interpretatie ten slotte is dat wanneer de objectieve (scanner)tijd, de imaginaire subjectieve tijd en de symbolische objectieve tijd alledrie oneindig versneld worden de gevangenen zelf er op geen enkele manier meer kunnen

achterkomen of ze menselijk zijn of niet. Het beloop van de tijd kan dan weliswaar beheerst worden, maar het zelfinzicht in de eigen menselijkheid kan dan echter niet meer verkregen worden. Met andere woorden, wanneer de tijd gespatialiseerd zou worden en de haakjes weggeopereerd, dan zou de controle van de actoren over hun omgeving oneindig groot zijn, maar de menselijkheid, of in de minder specifieke interpretatie, de differentie zou verloren zijn.

Ter afsluiting

Lacan is een evocatief schrijver. Hij refereert suggestief aan vele andere domeinen dan enkel de psychoanalyse. Als we al zijn evocaties even serieus nemen kan dit tot speculaties *ins Blaue hinein* leiden, zoals mijn eigen uitweiding in de laatste twee paragrafen al enigszins liet zien. In de laatste paragraaf kregen wit en zwart concrete invullingen. Echter deze specifieke invulling was ongemotiveerd, maar misschien erger nog, waarom zou wit staan voor menselijkheid en zwart voor het barbaarse? Waarom niet precies omgekeerd, zodat de witten (dat wil zeggen de kleur die één maal meer voorkomt dan de andere) staan voor barbaarsheid of de dood? Dat zou tot een heel andere interpretatie leiden.

Dit gevaar kleeft aan de hele Lacaniaanse benadering: in zekere zin psychologiseert Lacan in dit artikel de epistemische logica, net zoals hij in andere artikelen bijvoorbeeld de Saussureaanse linguïstiek in een volkomen andere niet-linguïstische context trekt. Een confrontatie, kruisbestuiving of synthese van niet-verwante domeinen kan vruchtbaar zijn, maar ook tussen wal en schip belanden. Wat betreft het artikel van Lacan dat ik hier heb besproken lopen de lijnen die ik in de laatste paragrafen heb gevolgd, en met name die van de laatste paragraaf, het grootste gevaar tot oeverloze speculatie te leiden.

Wat betreft Lacans elaboratie van de tijd, in combinatie met het epistemisch-logisch gedachte-experiment is dit een interessant en vruchtbaar artikel. Het laat zien hoe je met behulp van dit experiment een aantal aspecten van Lacans concepten zoals het imaginaire en het symbolische kunt verduidelijken. Ook laat het de vooronderstellingen zien die aan zoveel theorieën ten grondslag liggen waarin *rational agents* of epistemische subjecten een rol spelen. Bovendien is bij uitwerking en toelichting van de ideeën uit dit artikel een visie op tijd te destilleren die het traditionele tijdsdualisme van subjectieve versus objectieve tijd voorbijgaat.

Door verschillende aspecten van het experiment te moduleren, heb ik laten zien hoe dicht Lacans ideeën over tijd, subjectiviteit en existentie aanliggen tegen het Kantiaanse, Hegeliaanse en Sartreaanse gedachtegoed. Daarnaast heb ik betoogd dat het pragmatische succes of falen van de verschillende soorten actoren (verschillend wat betreft hun pre-imaginaire, imaginaire of symbolische positie), geheel afhangt van de parameters van het experiment – of aspecten van de realiteit – die principieel ontoegankelijk zijn voor de actoren zelf.

Referenties

- H. Achterhuis (2003). *Werelden van tijd*. Stichting Maand van de Filosofie.
- A. Chernyakov (2002). *The Ontology of Time; Being and Time in the Philosophies of Aristotle, Husserl and Heidegger*. Dordrecht: Kluwer.
- M. Foucault (1975). *Surveiller et punir; Naissance de la prison*. Paris, Gallimard.
- J. Lacan (1966). *Écrits I*. Paris: éditions de seuil.
- J.E. McTaggart (1908). "The Unreality of Time." *Mind: A Quarterly Review of Psychology and Philosophy* 17: 456-473.
- J. Rifkin (1987). *Time Wars; The Primary Conflict in Human History*. New York: Holt and Company.
- J.-P. Sartre (2003 [1943]). *Het zijn en het niet*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Ch. Shepherdson, (2003). "Lacan and Philosophy." In: J.-M. Rabaté, *The Cambridge Companion to Lacan*. Cambridge University Press.

Wouter Kusters
Filosoof en taalkundige
Meertens Instituut
Joan Muyskenweg 25
1096 CJ Amsterdam
e-mail: wouter.kusters@meertens.knaw.nl
tel: 00-31-(0)20-4628561/ 00-31-(0)30-2990534

Abstract

When and where does time flow?

In Lacan's 1945 article *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée* a thought experiment is discussed that is well-known from epistemic logic and decision theory. Lacan sketches the underlying structure of the epistemic actors, and the quintessential role of time in the experiment.

In this article Lacan's ideas are further examined and elaborated on. When modifying some of the parameters of the experiment, further insight is gained into temporality and the presuppositions under theories that dwell on the epistemic subject and on rational agents.

Through this modification and elaboration it appears how remarkably close Lacan's article is related to themes from both Kantian, Hegelian but also Sartrean thought.

More empirically, the various *modi existendi* (in a pre-imaginary, imaginary, and symbolic position) each appear to have both pragmatically strong and successful as well as weak and impotent effects. In the end, these effects depend on parameters of the experiment, or, aspects of reality, about which actors can impossibly have any knowledge.

Time – Lacan – epistemic logic – subjectivation - philosophy

Samenvatting

Wanneer en waar verglijdt de tijd?

Lacan bediscussieert in het artikel uit 1945, *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée*, een uit de epistemische logica en besliskunde bekend gedachteëxperiment. Lacan schetst de onderliggende structuur van epistemische actoren en de essentiële rol die tijd speelt in het experiment.

In deze bijdrage wordt Lacan's complexe artikel verhelderd, onderzocht en uitgewerkt. Door modificatie van enkele parameters van het gedachteëxperiment wordt inzicht verkregen in temporaliteit en in de vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan theorieën over epistemische subjecten en rationele actoren.

Hierbij wordt duidelijk hoe nauw Lacan's artikel aansluit bij het Kantiaanse Hegeliaanse en Sartreaanse gedachtegoed.

Op meer empirisch terrein blijken de verschillende *modi existendi* (in een pre-imaginaire, imaginaire en symbolische positie) elk pragmatisch sterke succesvolle kanten te hebben alsook zwakke krachteloze aspecten. Uiteindelijk hangen de voor- en nadelen van de verschillende posities af van de parameters van het experiment – of, aspecten van de realiteit – waar de actoren principieel geen toegang toe hebben.

Tijd – Lacan – epistemische logica – subjectivering - filosofie